

Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru.

Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver¹

Iz pregleda zgodovine civilizacije človeške družbe je znano, da so Jude venomer in povsod postavljali v podrejen položaj in omejevali njihove pravice z raznimi dekreti, zakonskimi predpisi in različnimi preganjanji ter izgoni.

Skupine, katerih pripadniki delijo enotno kulturno in socialno nasledstvo, ki se prenaša iz generacije v generacijo, imenujemo etnične skupine. Na splošno se za identifikacijo tem skupinam pripisujejo kriteriji, kot so: določeni modeli družine, jezik, religija. Po teh kriterijih se etnične skupine ločijo med seboj.² Pripadniki ene etnične skupine ali ene družbene skupnosti gledajo in ocenjujejo druge iz svojega kulturnega okolja oziroma izhajajo iz primerjave z vzorci njihovih elementov kulture, ki jim služijo za potrjevanje njihove identitete. Zavračajo tuje in vse, kar je nenavadno. Bolj se družbena skupnost razlikuje od druge, več je možnosti, da se bodo posploševale socialne značilnosti ene od njih.

Posplošena karakteristika lastnosti najbolj stereotipne identitete, ki izhaja iz ideoloških postavk, prikazuje npr. lenega Indijca, skopega Škota, skrivnostnega Japonca.³ Judovski pripadniki pa so označeni kot oderuhi, skopuhi.

Prav tako kot ima judovska mitologija korenine daleč v preteklosti, tudi sovrašтво do Judov izhaja iz daljne preteklosti. Paradoksen primer tega je že zavist do te skupine, ki se ima

¹ Zahvaljujem se dr. Mariji Stanonik za spodbudo in napotke pri nastajanju dela ter dr. Darji Zaviršek za koristne pogovore, branje in pripombe k temu prispevku.

² I. Peter Rose: *They and We. Racial and Ethnic relations in the United States*, New York 1974, str. 13, 84.

³ *Ibid.*, str. 100.

⁴ Chaim Bermant: *The Jews*, London 1979, str. 1.

⁵ Franjo Tuđman: *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zločinca*, Zagreb 1989, str. 139.

⁶ Zmago Šmitek: *Poti do obzorja*, Ljubljana, 1988, str. 391.

⁷ Srdan Vrcan: *Religija kao oblik tradicionalne svijesti*, v: *Sociologija XVI (2) 1974*, Beograd 1974, str. 222.

⁸ Ratko Ščepanović: *Proučevanje nacionalne identitete*, v: *Sociološki preseki slovenske družbe*, Ljubljana, 1982, str. 187.

za od boga izvoljeno ljudstvo. Nepriljubljenost je do neke mere obstajala v predstavah o Italijanih, Ircih, Turkih, Arabcih in Hercegovcih. Nepriljubljenost do Judov pa je bila vedno izražena še z določeno mero sovraštva. Pri večini narodov so predstave o posebnostih drugih etničnih skupin tudi posledica kulturne dediščine. Sovražnost izkazujejo tudi tisti, ki nikoli niso videli Juda in ga po vsej verjetnosti tudi nikoli ne bodo. Čim slišijo besedo Jud, se namrdnejo.⁴ Na splošno velja prepričanje, da so Judje sami izzvali sovraštvo do sebe, predvsem s tem, ker so ohranjali svojo etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupnosti ali narodov. Različne vrednote, ravnanja, jezik, navade in običaji Judov so ustvarjali zid, ki jih je ločeval od večinskih pripadnikov, kjer koli so živeli.

Kontradiktornost, ki je nastala z njihovim delovanjem v smeri internacionalnega kozmopolitizma na eni strani in na drugi strani z ostajanjem v njihovih etnično-verskih okvirih, je bila tudi povod za različna izobčevanja. Ponavadi je bil njihov internacionalizem sprejet kot anacionalno in protinacionalno usmerjeno delovanje.⁵

Značilnosti etničnih skupin oziroma pripadnikov posameznih narodov se iz generacije v generacijo prenašajo s kolektivnim spominom. Posamezni elementi v kolektivnem spominu pa se v zgodovinskih obdobjih spreminjajo, kar je povezano z družbeno političnimi in ekonomskimi dejavniki posameznega obdobja. Kolektivni spomin je prepoznaven v tradicionalnih elementih, ki se kažejo v vsakdanjem življenju. Ohranja in prenaša se tudi s t. i. skupinskim spominom, izkušnjami, emocijami in vplivi ideologije.⁶ Prek kolektivnega spomina se rešujejo tudi temeljni problemi etnične skupine ali naroda. Zato je potrebno trdnost tradicionalnih obrazcev življenja, mišljenja in delovanja kot tudi možnosti njihovega pojavljanja in obnavljanja proučevati v kontekstu aktualnih in historično pogojenih problemov v posameznem zgodovinskem obdobju. Tradicionalni obrazci so stalni sestavni del družbenega življenja. V nekaterih družbenih razmerah so manj izraziti ali komaj zaznavni, v zanje ugodnih razmerah pa spet izstopajo. Zato delujejo v procesu obnavljanja ali ponovnega vzpostavljanja tistih družbenih stanj, ki so jim prvotno pripadali ali so iz njih nastali. V tem smislu se da razumeti, da vedno obstajajo večje ali manjše možnosti za obnavljanje ali oživljanje tradicijskih obrazcev ravnanja, tradicionalnega načina mišljenja.⁷ Ko so tradicionalni obrazci in stereotipne predstave vzpostavljeni, jih je težko izkoreniniti, tudi kadar se družbene razmere pri naslednjih generacijah spremenijo. "V vsakokratni konkretni družbi se uveljavljajo na specifičen način, saj se vključujejo v podedovane razmere."⁸ Družbeni tradicionalni obrazci omogočajo obstanek družbene skupine in s tem tudi

družbenih odnosov ne glede na vse razlike med njimi. Za primer navedimo moralne vrednote pri Črnogorcih, ki so zaradi stalnih bojov s Turki izgrajevali lik – ideal človeka junaka. Izolirani Judje po mestih so izgrajevali svoj ideal – ideal poslovnega človeka, trgovca, bankirja. Zaradi družbenih razmer pa so ustvarjali t. i. dvojno moralo, eno zase, drugo za zunanji svet.⁹

NEKAJ SPLOŠNIH STEREOTIPOV O JUDIH V EVROPI

Krščanski antijudaizem izhaja izključno iz sovraštva in odpora zaradi križanja Kristusa. To sovraštvo je bilo tudi stalno vpleteno v religiozne obrede in nauke, kar se je prenašalo skozi ves srednji vek na socialno strukturo, ki je postavila Jude na obrobje družbe.

Krščanski teoretiki srednjega veka so Jude šteli za največje grešnike, ker so zanimali krščanski – Jezusov nauk. Proglašeni so bili za morilce Jezusa, kar je imelo za posledico izobčenje iz javnega življenja. Primerjali so jih s hudičem, ki pomeni nevarnost za vse krščansko človeštvo. Zaradi tega so tudi nastale oznake kot npr. "umazan individuum, goljuf, spletkar, mešetar, demonično nevaren, ki poskuša s prevarami, spretnimi denarnimi posli, z oderuštvom ipd. pridobiti oblast".¹⁰

V zgodnjem srednjem veku so s krščanstvom kot prevladujočo obliko duhovnega, socialnega in tudi političnega življenja Judje začeli izgubljati pravice. Postali so objekt verske netolerantnosti, ki se je stopnjevala z začetkom križarskih vojn. Sveto zemljo je bilo treba očistiti nevernikov, "krivovercev", kar so izvajali z občasnimi pokoli, pogromi. V tem času so se pojavljale tudi obtožbe v zvezi z ritualnimi umori, ki naj bi jih zakrivali Judje. Morili naj bi predvsem otroke in njihovo krščansko kri, ki ima posebno moč, uporabljali pri svojih daritvenih obredih. Prav tako so samo Judje bili obtoženi tatvin in kupovanja posvečenih hostij, ki naj bi jih iz sovražnosti do Kristusa prebadali z nožem ali gnetli v možnarjih. Iz teh oskrunjenih hostij naj bi pritekla kri s čudežno močjo odrešenja. V času, ko je kuga sejala smrt po Evropi in so bila množična umiranja nepojasnjena uganka, so krivdo hitro zvalili na Jude. Hitro so se širile govorice, da so črna smrt povzročili Judje z zastrupitvijo vodnjakov in izvirov, z namenom, da bi iztrebili vse, kar je krščanskega.

S križarskimi vojnami, romanji v bolj ali manj oddaljene svete kraje, cerkvenimi reformami in raznimi drugimi oblikami stikov so se – zlasti v zgodnjem srednjem veku – širile številne

⁹ D. Radomir Lukić: *Funkcionalističko gledište o društvenom osnovu morala*, v: *Sociologija XVI (2) 1974*, Beograd, 1974, str. 187.

¹⁰ Mirjana Ule: *Žid in ženska kot simbola potisnjene univerzalnosti*, v: *Problemi 1, Ljubljana, 1985*, str. 67.

¹¹ 2000 let krščanstva. Uredil France M. Dolinar, Ljubljana, 1991, str. 816.

¹² Janez Vajkard Valvasor: Slava vojvodine Kranjske, XI. knjiga. Ljubljana, 1977, str. 272.

¹³ J. K. Podgorjanski: Judje na Kranjskem, Zbornik znanstvenih in poučnih spisov, Slovenska Matica, Ljubljana, 1906, str. 131.

¹⁴ Mirjana Ule: *Ibid.*, str. 69.

¹⁵ Zmago Šmitek: *Ibid.*, str. 391.

¹⁶ Zmago Šmitek: *Ibid.*, str. 392, 400.

zgodbe, pesmi, pripovedi, ki so jim posamezne dele spreminjali ali jih celo dodajali. Poleg tega je treba upoštevati tudi družbene razmere in miselnost srednjeveškega prebivalstva, ki je bilo dovzetno za verovanja v "potvorjene" dogodke, še zlasti če so vanje vpletli judovsko prebivalstvo. Razne obtožbe proti Judom v srednjem veku pa niso bile le lokalne. Veliko odmevnost so imeli običajno npr. dogodki v času pomembnih cerkvenih praznikov. Judje so bili obtoženi, da so zagrešili nekaj umorov v Angliji, na Nemškem v Fuldi, Oberweslu, Wormsu. Kri umorjenega kristjana naj bi uporabljali za zdravilne namene. Obdolženi so bili tudi skrutitve hostij. Takšne in podobne predstave so povzročale strah in sovraštvo do judovskega prebivalstva.¹¹ Pripoved o grešniku Ahasverju, ki je bil zaradi storjenega greha obsojen na večno življenje, je bila v ustnem izročilu živa, predvsem na Bližnjem vzhodu in v vzhodnem Sredozemlju, vse do 15. stoletja. V naslednjih stoletjih pa se je razširila tudi po evropskem prostoru, zlasti v deželah, kjer so živeli Judje.

STEREOTIPI O JUDIH NA SLOVENSKEM IN VEČNI JUD – AHASVER

Podobne stereotipne predstave o Judih, kot so bile razširjene po Evropi, so bile znane tudi na slovenskem območju. Kolikšno vlogo je tu imelo ljudsko izročilo ali resničnost dogodkov, je težko reči. Valvasor¹² uvršča med znamenite dogodke mesta Ljubljane prepire in pretepe med meščani in Judi. Povod za to je bilo izginotje otroka, za kar so bili obdolženi Judje. Nekega Juda so tudi obglavili zaradi nečistovanja s kristjanko. Prav tako so bili tudi v Ljubljani obdolženi zastrupljanja vodnjakov.¹³

Ker Judje niso bili številčneje in stalno naseljeni na Slovenskem, "ljudje tako niso imeli prilike, da se realno soočijo z Židi, zato so lahko ohranjali imaginarne in iracionalne predstave o njih".¹⁴ Na oblikovanje stereotipov je pri neizobraženih slojih prebivalstva najbolj vplivalo ljudsko izročilo, pri izobraženih slojih pa branje različnih knjig, med katerimi je bila najbolj vplivna potopisna literatura.¹⁵ Vse do 19. stoletja in še kasneje so bili stereotipi povezani z rasnim poreklom, psihološkimi, kulturnimi in družbenimi značilnostmi.¹⁶ Slovenski izobraženci, ki so se šolali na Dunaju, so šele tam prišli v bolj ali manj neposreden stik z Judi. Zanimiv prikaz takšnih srečanj in vtisov najdemo tudi v znanstvenih, literarnih spisih ali v spominih. "Slovenci imamo malo prilike seznaniti se z Židi... dobili smo šele na Dunaji dokaj prilike

upoznati oni zanimivi narod. V živahni gneči prestolnice cesarske so nam vzbudili pozornost ljudje katere smo do tja ko večemu iz knjig poznali ne 'in natura'. Čudno so bili opravljeni.¹⁷ Apih jih tudi označi, da so "mednarodni narod, vsem zopern, vse sovražič, a skoraj bi rekel vsem potreben kakor voda in zrak".¹⁸

Tudi v slovenskem časopisju oziroma tisku se zlasti od druge polovice 19. stoletja pojavljajo prispevki, ki prikazujejo Jude v negativni luči. Prispevki se nanašajo bodisi na poročanja iz tujih časopisnih virov ali na prikaz domačih dogodkov. Marko Štepec ugotavlja za vodilna časopisa tistega časa (Slovenec, Slovenski Narod), ki sta bila idejnopolitično povsem nasprotna, da "sta oba časnikar enotna v svojem protižidovstvu".¹⁹ Judje so pogosto prikazani tudi kot krivci za zločine na Slovenskem. Posredno zaradi pripisanega družbenega položaja, da so kapitalisti, oderuhi, in kjerkoli se pojavijo povzročajo bedo in mizerijo ljudi. Po takratnem pisanju časnikov je bil Jud tudi neposredno obdolžen zločina, kajti samo po sebi je umevno, da samo oni ritualno ubijajo krščanske otroke.²⁰ Srednjeveške legende so torej še živele na slovenskih tleh. Slovenec je leta 1885 poročal o umoru dečka pred veliko nočjo. Predvsem na Dolenjskem so se ustvarile sodbe, da je vzrok umora lahko le "židovski – talmudski fanatizem in talmudski velikonočni obred, ki potrebuje kristjanske krvi".²¹ Približno v istem času so Dolenjske novice objavile vest, da se je po okolici Novega mesta raznesla novica, da so v mestu štirje Judje, ki lovijo ženske in jim puščajo kri. Po nekaterih vaseh je nastal tak strah, da si nobena ženska ni upala v mesto.²²

Prispevki v tisku pa so imeli poleg prikaza zlasti negativne podobe in pogubnosti Juda za deželo tudi svarilni in poučni namen. Svarilo in pouk se nanašata na opozorilo pred tujim, nepoznanim, ki ne prihaja iz krščanske vere. Utemeljitev so grajene na podedovanih zgodovinskih obrazcih in na tradiciji. V Slovanskem svetu je bil objavljen dopis s Štajerskega o navadah in ravnanju Judov in drugih tujcev – tu so mišljeni Nemci na Slovenskem. "Stari plovci (flosarji) nam pripovedujejo, da so ti tihotapci prinesli semkaj vse svoje imetje v culicah... Ali od začetka se jim je godilo precej slabo, ker naši tedaj še bogati trgovci niso marali za uboge, priteple se Žide, ter jim niso hoteli mnogo dajati na upanje. Kmalu pa so si Židje opomogli."²³ Ker se bogati trgovci niso znali pravočasno povezati, da bi tako laže konkurirali Judom, "še sedaj nekateri zdihujejo v onemoglosti".²⁴ Dalje pa članek navaja, da so se propadli slovenski trgovci "požidili" in se povezali v kupčijskih poslih z Judi, katerim sedaj pomagajo "slepariti in tlačiti slovenskega kmeta".²⁵

¹⁷ Josip Apih: *Židovstvo, Letopis matice slovenske za leto 1886*, Ljubljana, 1886, str. 17.

¹⁸ Josip Apih: *Ibid.*, str. 3.

¹⁹ Marko Štepec: *Nekateri opisi človeške stranpoti na prelomu 19. v 20. stoletje*, v: Katja Vodopivec s sodelavci: *Postava in hudo delstvo*, Ljubljana, 1990, str. 36.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Slovenec*, št. 83, 14. 4. 1885. Citirano po Katja Vodopivec in sodelavci, *ibid.*

²² *Dolenjske novice*, št. 16, 15. 8. 1885.

²³ *Slovanski svet*, št. 22, 1891, str. 354–355.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ljudski glas*, št. 9, 16.8.1882.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *2000 let krščanstva. Uredil France M. Dolinar, Ljubljana, 1991, str. 648.*

V pisani množici prispevkov, člankov ali razprav pa v slovenskem tisku s konca 19. stoletja zasledimo tudi pozitiven odnos do Judov oziroma sploh njihovo koristnost za naše gospodarstvo, saj slovenski trgovci, obrtniki niso sloveli kot dobri, spretni, iznajdljivi pri svojem poslovanju. "Mi Slovenci še ne vemo, kaj je kupčija, kajti kjer kupčija ni mogoča brez kredita in kjer drug drugemu tako malo zaupa, kakor pri nas, tam kupčija ni mogoča in tudi obrtnija ne more cveteti."²⁶ Čeprav se "čez Jude zabavlja"²⁷ in se jim pripisujejo krivde, "vendar imajo tudi svoje dobre strani"²⁸ – znajo kupčevati. Delajo tako, da se jim denar obrača, "za dobre obresti pa se denar pri Judu veliko lažje dobi, ko pri kristjanu. Zato je pa tudi marsikdo že vzkliknil: 'Bog daj **en par Judov v Ljubljano** (poudarila avtorica), da bo tudi revež kak denar na posodo dobil."²⁹

Ob vsem povedanem se postavlja vprašanje realnosti lastnih zgodovinskih izkušenj, ki naj bi jih imeli Slovenci ob oblikovanju stereotipov, ali pa je šlo predvsem za prevzemanje stereotipov od drugod. Iz povezave z realnostjo se pokaže, da so stereotipne predstave običajno bolj tipične za tiste, ki jih ustvarjajo, kot pa za tiste, na katere se nanašajo.

Sicer pa je s stališča etnoloških raziskav judovstvo v širšem ali ožjem pomenu v glavnem še neproučeno. Predvsem ustno izročilo bi osvetlilo vlogo, pomen, okoliščine, v katerih se pojavlja Jud ali judovstvo nasploh. Za primer tega naj navedem pripoved o večnem Judu ali Ahasverju, ki funkcionira kot stereotipni simbol "izrojenedega judovstva".³⁰ Pripoved o Ahasverju je bila pogosto zapisana in objavljena v številnih različicah po ustnem izročilu. Zlasti v obdobju romantike so večinoma preprosti posamezniki tako zaradi tedanje pobude za zbiranje slovstvene dediščine kot tudi iz lastnega interesa in veselja zbirali, zapisovali in tudi prepisovali vse, kar je bilo znanega med podeželskim prebivalstvom. Med dediščino slovstvene folklore slovenskega območja potemtakem lahko uvrstimo tudi nekaj različic pripovedi o večnem Judu, ki so se ohranile predvsem na obrobju slovenskega ozemlja.

OSNOVNI MOTIV PRIPOVEDI O AHASVERJU

Pripoved o večnem Judu je pripoved o Ahasverju kot legendni osebi, ki je bila zaradi storjenega greha (poleg tega, da je zmerjal Jezusa, mu tudi ni dovolil, da bi si na poti na Kalvarijo odpočil pred njegovo hišo) obsojena na večno življenje, na tavanje po svetu vse do ponovnega Jezusovega prihoda oziroma do dneva, ko bo izrečena božja sodba. Ahasverju pripisujejo tudi nadnaravne sposobnosti in modrost,

zaradi katerih bi moral večno živeti. Na svojih številnih in brezciljnih potovanjih pa naj bi predvsem opominjal ljudi, naj se izogibajo grehu, kajti le tako jih ne bo doletela božja kazen.³¹ Njegova starost je različna. Včasih se tudi pomladi. Jedro pripovedke je največkrat pripovedovalčevo srečanje z Ahasverjem.³²

O pojavu oziroma časovnem izvoru pripovedi o večnem Judu obstajajo številne razlage in hipoteze. Vsekakor je motiv Ahasverja nastal v krščanskem prostoru. Motiv Ahasverja v judovski zgodovini in prostoru nima analogije. Pa tudi poklic, ki mu ga največkrat pripisujejo, je "za Jude netipičen".³³ Po nekaterih virih naj bi bila ta legenda že v 4. stoletju znana v Konstantinoplu, odkoder se je postopoma razširila na zahod.³⁴ Nekateri avtorji pa pri opisovanju dejanja, ki ga je storil Ahasver, izhajajo iz podobnosti z dogodki, navedenimi v Novi zavezi. Po L. Neubauerju³⁵ je bila pripoved sprva le posredno povezana z Judi. Njen začetek povezuje z dogodkom v času Jezusovega življenja, ko je visoki duhovnik udaril Jezusa (Janezov evangelij 18:20–22). Iz odlomka iz Janezovega evangelija je razvidno, da so posamezni avtorji ta dogodek postopoma navezali na druge osebe in dejanja. Andics³⁶

³¹ H. S. Robinson, K. Wilson: *Mitovi i legende svih naroda*, Beograd, 1976, str. 350. Tudi v: 2000 let krščanstva. Uredil France M. Dolinar, Ljubljana, 1991, str. 648. Anton Trstenjak, *Človek simbolično bitje*, Ljubljana, 1994, str. 62. *Dictionary of Folklore Mythology and Legend*, zv. I., New York, 1949, str. 28.

³² *Encyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichendem Erzählforschung*, Berlin, New York, 1984, zv. 4, str. 578.

³³ *Ibid.*, str. 584.

³⁴ *Encyclopedia of Jewish History*, New York, Oxford 1986, str. 118, Simpson Jacqueline, *European Mytology*, New York, 1988, str. 78–79.

³⁵ Več o tem v *Encyclopedia Judaica*, Jeruzalem 1971, zv. 16, str. 259, 263. Tudi v *Encyklopädie des Märchens*, str. 580, 587.

³⁶ Andics Helmut, *Die Juden in Wien*, Dunaj, 1988, str. 128.

Foto Jože Kološa – Kološ

Židovsko pokopališče, ki izvira iz 19. stoletja, med rušenjem in pred prenovo v spominski park. Iz knjige *Sobota moje mladosti* – Jože Kološa – Kološ, Pomurska založba 1991.

³⁷ Anton Trstenjak: *Človek simbolično bitje, Ljubljana, 1994, str. 62. Ker razlage o povezavi Gilgameša in Ahasverja nisem zasledila v pregledani literaturi, je ta razlaga strokovno manj sprejemljiva.*

³⁸ *Encyclopedia Judaica, str. 260. Glej tudi: Encyklopädie des Märchens, str. 582. Stephan Rohrbacher, Michael Schmidt, Judenbilder: anti-jüdischer Myten und anti-semitischer Vorurteile, Hamburg, 1991, str. 246.*

³⁹ V *Encyclopedii Judaici, str. 260* je navedeno: "That they had seen a certain Jew in Armenia who had been present at the Passion of the Lord, and, as He was going to His martyrdom, drove Him along wickedly with these words 'Go, go thou temper and seducer, to receive what you have earned'. Jesus is said, to have answered him: 'I go and you will await me until I came again' ". Glej tudi *Encyklopädie des Märchens...*, str. 581.

⁴⁰ *Encyclopedia Judaica, str. 260. Tudi Stephan Rohrbacher, Michael Schmidt, Judenbilder: anti-jüdischer Myten und anti-semitischer Vorurteile, str. 246.*

⁴¹ *Kurtze Beschreibung und Erzählung von einen Juden mit Namen Ahasverus.*

⁴² *Stefan Rohrbacher, Michael Schmidt, nav. d., str. 246.*

⁴³ *Ibid., str. 249.*

opozarja tudi na motiv Ahasverja v Novi zavezi. Poleg že omenjenega Janezovega evangelija navaja še odlomek iz evangelija po Mateju (16:18), kjer Ahasver sicer ni omenjen, vendar opozarja vse tiste, ki grešijo, da ne bodo našli miru, dokler jih Bog ne bo razglasil za svoje služabnike. Razlaga o nastanku legende o Ahasverju, izhajajoč iz Gilgameša glede na njuno podobno usodo nesmrtnosti, je tudi zanimiva, vendar se mi zdi manj verjetna.³⁷

Prvo pomembno zapisano poročilo,³⁸ ki Ahasverja podrobno opisuje in tudi omenja kot Juda, ki je zaradi storjenega greha obsojen na življenje vse do ponovnega Jezusovega prihoda, najdemo v latinski kroniki iz Bologne, napisani v 13. stoletju. O dogodku, opisanem v kroniki, naj bi leta 1223 pripovedovali romarji v samostanu v Ferrari. Romarji so videli v Armeniji nekega Juda, ki se je udeležil velikonočne procesije, a so ga nagnali.³⁹ Kronist Roger von Wendover iz St. Albansa v Angliji v svojem delu Flores Historiarum iz leta 1228 omenja podobno zgodbo. Dogodilo naj bi se prav tako v Armeniji. Ta kronist pa že navaja dodatek, da je Jud udaril Jezusa.⁴⁰ Od 13. do 16. stoletja je bil motiv o Ahasverju izpričan v različnih literarnih zvrsteh – od pesmi, balad do kronik, romarskih dnevnikov in iger o čudežih – zlasti v Franciji, Španiji, Italiji in Angliji.

Drugo, pomembnejšo prelomnico v oživitvi motiva o Ahasverju pomeni drobna, osem strani obsegajoča brošura, izdana leta 1602 v neznanem kraju v Nemčiji. Napisal jo je Chrysostomus Dudulaeus Westphalus.⁴¹ Iste leta je izšlo v različnih krajih po Nemčiji še 20 različic, ki pa so se v vsebinskem pogledu le malo razlikovale. V tistem času je bila ta brošura tudi zelo priljubljeno čtivo.⁴²

Ustvarjeni lik Juda še posebej kot večno tavajočega človeka, in številne zgodbe o njem so odsev družbenih razmer in dobe, v kateri je bil – kot kaže – precej priljubljen. Ko se je pripoved v natisnjeni obliki pojavila v Evropi, cerkvena oblast in prebivalstvo nasploh ni bilo naklonjeno Judom. V obdobju, ko je imela vso oblast Cerkev, so s širjenjem legende v vernikih vzbujali strah pred božjo kaznijo in spodbujali k pobožnosti. Cerkvena oblast je z razširjanjem takšnih moralno naravnanih zgodb ne le moralno vplivala na posameznika, temveč je skušala tako obdržati v pokorščini tudi svoje vernike.

Tudi v poznem 18. in v začetku 19. stoletja je bila pripoved o večnem Judu večkrat natisnjena. V nekaterih vsebinskih pogledih so se kasnejše izdaje precej razlikovale od prve.⁴³ Povezava med Ahasverjevo sokrivdo pri Jezusovem trpljenju in obsodbo na večno popotništvo je bila v njih le malo poudarjena. Motiv o Ahasverju se pojavlja že bolj kot motiv socialne satire. Ahasver pogosto nastopa kot tragična

oseba, ki izraža duh upornosti proti cerkveni oblasti oziroma veljavnemu družbenemu redu. Skoraj vedno je njegova vloga povezana s posameznimi zgodovinskimi dogodki ali obdobji.

V kasnejši literaturi in v različnih deželah je ostal osnovni motiv pripovedi bolj ali manj enak, le Ahasver se pojavlja z različnimi imeni. Njegovo ime so spremenili oziroma prilagodili jeziku dežel, skozi katere naj bi potoval. V Franciji je znan kot Isaac Laquedem (to je popačenka iz hebrejščine, kjer pomeni "stari Isak" ali "tisti z Vzhoda"), v Provansi kot Boutedien, v Španiji kot Huan Espera-en-Dios. V Nemčiji ga poznajo kot Ahasverja, po poklicu čevljarja, ki je zasmehoval Jezusa na njegovi križevi poti.⁴⁴ Sinonim večni Jud se je za Ahasverja uveljavil in ohranil samo v nemško govorečem prostoru, uveljavil pa se je šele leta 1694. Od tam se je mnogo kasneje razširil še v slovanske dežele.⁴⁵

Leta 1861 je v slovenskem jeziku izšla drobna knjižica, ki je štela 16 strani, z naslovom: "AHASVER vezhni popotnik. Pravljiza. Poleg nemshkiga (drugi natis). Založil Janez Giontini. Natisnil Max Schäber v Postojni". Prevajalec ni znan. Primerek te izdaje hranijo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Že v naslovu knjižice je povedano, da gre za prevod iz nemškega jezika. V pripovedi, ki je v tem primeru opredeljena kot pravljica, gre za izrazit krščanski motiv. Z moralnega stališča obravnava občutek krivde, poudarjena pa sta tudi kesanje in nezno trpljenje zaradi storjenega greha. Vsebinsko pravljice: Jezus je na svoji poslednji poti skoraj omagal, in to ravno pred Ahasverjevo hišo, zato si je hotel odpočiti. Iz hiše je prišel čevljar Ahasver, ki ni dovolil, da bi se Jezus ustavil in oddahnil pred njegovo hišo. "Tudi ga je sapeljivza ljudstva in zanizhevavza Sabote smerjal."⁴⁶ Menda je Ahasverja takoj začela peči vest "in od tistihmal ni imel ne pokoja ne miru in bresmiren je lasil od kraja do kraja. Pravi se, da ni umerl, temuzh de od tistihmal okrog lasi."⁴⁷ V pravljici je nato podrobno opisano nadaljnje dogajanje, kako je Ahasver taval po skalovju in živel v libanonskih votlinah, se družil s puščavniki, kako se mu je godilo v Rimu, na Siciliji, v Egiptu in Jeruzalemu. Na vseh teh svojih potovanjih ni našel notranjega miru in si je ves čas želel le smrti, zato se je izpostavljal vsem mogočim nevarnostim, da bi ga vendarle doletela smrt. "Želel si je smrti, ni jedel in pil, pa vendar je živel, poln obupanja je bežal pred svetom in ljudmi. Njegova vest ga je vedno opominjala: 'Resnično te je Bog savergel!'"⁴⁸ Ahasver je potoval tudi z mohamedanci, ki so v sveti deželi razširjali nauk, da je vstal nov prerok, krščanstvo pa naj bi bila kriva vera. Pomagal jim je ropati krščanske templje, sveti križ je zamenjeval s simbolom polmeseca in ob neki priložnosti je celo nameraval zažgati božji grob. Takrat pa naj bi se mu

⁴⁴ Glej: *Encyclopaedia Judaica*, zv. 16, str. 261. H. S. Robinson, K. Wilson, *Mitovi i legende svih naroda*, str. 350.

⁴⁵ *Encyklopädie des Märchens...*, str. 578.

⁴⁶ *Ahasver vezhni popotnik, Pravljiza, V Ljubljani, 1861*, str. 3.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*, str. 5.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 16.

⁵⁰ Več o tem glej J. K. Podgorjanski, *Judje na Kranjskem*, Zbornik znanstvenih in poučnih spisov, Slovenska Matica, Ljubljana, 1906.

⁵¹ T. Šimonov: *Ahasverus*, večni Jud. Rimski katolik, Gorica, 1922, str. 91–96.

⁵² *Ibid.*, str. 91.

⁵³ *Ibid.*, str. 95.

prikazal Gospod, pred katerim je Ahasver padel na kolena in ga prosil usmiljenja. “Od tistega časa je bil Ahasver rešen; s svojo vero je usmiljenje dobil in od tistikrat je mir in pokoj v svoji duši čutil.”⁴⁹ Pravljica oziroma pripovedka ima srečen konec. Ahasver je sprejel krščansko vero, to pa je pomenilo, da je bil s tem odrešen večnega življenja.

Opisana ‘pravljica’ ne ostaja zgolj v mejah deskriptivne informativnosti, temveč postavlja posamezne dogodke iz Ahasverjevega življenja v družbeno zgodovinskorazvojni in primerjalni okvir.

S stališča takratnih družbenih razmer si lahko zastavimo le vprašanje o namembnosti izdaje tega prevoda. Ali je šlo v tem primeru res samo za moralni pouk s stališča krščanstva ali za obuditev spomina na morda podobne svetopisemske legende, kjer nastopajo Judje, ali pa so bili za izdajo tega prevoda še drugi nameni? Upoštevati moramo namreč, da so se Judje v času Ilirskih provinc – po skoraj 300-letnem izgnanstvu – začeli ponovno naseljevati na slovenskem ozemlju. Njihovemu naseljevanju so na Kranjskem še zlasti nasprotovali deželni stanovi in meščanstvo.⁵⁰

Pripovedka o Ahasverju, ki je bila objavljena v Rimskem katoliku,⁵¹ pa se že precej razlikuje tako od zgoraj opisanega osnovnega motiva kot tudi po natančnosti opisa zgodovinskih dogodkov. Prispevek ima podnaslov “stara povest v novi obliki”, kar vsekakor ustreza vsebini. V tej “stari povesti” je osnovni motiv o Ahasverju vpet predvsem v politične razmere, ki so se začele na slovenskem ozemlju očitneje kazati po 1. svetovni vojni. Najprej je opisan Ahasverjev prihod na Slovensko, odkoder pa so ga izgnali. Ko je Ahasver stopil na slovenska tla, so se začeli okrog njega zbirati “tisti, ki so tačas kaj veljali pri Slovencih”.⁵² Ahasver jim je pripovedoval o svojih doživetjih na dolgih popotovanjih po širnem svetu. Povsod, kjer se je ustavil, je oznanjal svojo modrost, razlagal o novostih, ki jih je prinesel v deželo, predvsem pa je prinesel v deželo denar. “Kamer pridem, prinesem bogastvo. Kamenje spreminjam v zlato.”⁵³ Slovenski veljaki so ga takoj povabili, naj se za nekaj časa ustavi pri njih. Zanimiv je nadaljnji potek pogovora, kjer se pokaže zlasti družbena usmerjenost slovenskih veljakov. Ko je Ahasver videl, da mu Slovenci iz svoje kulturne zgodovine ne morejo kaj veliko ponuditi, se je začel norčevati: “Vi pa radi molite, Slovenci... sramežljivi ste tudi. Cesarja častite kot Boga... Prešeren... še, še... a drugega ni! Od više modrosti ni pri vas še duha ne sluha. Kam pa hodite v šolo, moji Slovenci, da ste toliko nazaj?” Slovenci so mu odgovorili: “Mi smo srečni, vera nas osrečuje. Tudi ako nam vse kamenje pozlatiš, vere ne damo.” ... “Pa imejte jo,” odgovarja Ahasverus zaničljivo, “in ostanite vedno bedaki, slovenski bedaki!... Moji modrosti se

klanjajo prvi možaki vseh narodov. Pri vas pa, pri vas...” Toda Slovencev Ahasver kljub vsemu ni mogel prepričati, da bi svojo vero zamenjali za njegovo modrost. Predenj so postavili molitvenik in zahtevali, naj se najprej prekriža in zmoli, potem pa se bodo lahko pogovarjali naprej. Toda Ahasver ni hotel moliti, zato so ga začeli poditi. Potem je še nekdo zaklical: “Po naši postavi je Judom prepovedano bivati v deželi.” Ahasverju je torej preostalo le to, da je vzel pot pod noge in izginil.⁵⁴

Vsekakor je ta “stara povest v novi obliki” primer, kako je motiv Ahasverja prilagojen določenemu zgodovinskemu obdobju, saj pooseblja socialne in družbene razmere v deželi, kjer gre za ideološka nasprotja in boj za oblast med konservativnimi in naprednimi političnimi silami. Ahasverjeva ironičnost je uperjena proti tedanjemu družbenemu sistemu, predvsem pa proti cerkveni oblasti.

France Kotnik⁵⁵ je v svojem prispevku Drabosnjakov Ahasver verjetno prvi znanstveno obdelal pripoved o Ahasverju, in sicer na podlagi prepisa iz leta 1850. Poleg tega pa je upošteval tudi druge pisne vire in tako predstavil Ahasverja v širših družbenih okvirjih. Če upoštevamo dejstvo, da je Drabosnjak umrl leta 1825, se v zvezi s tem poraja vprašanje, ali gre res za dobesedni prepis Drabosnjakovega prevoda ali pa so morda že vnesene kakšne vsebinske variante. Na to vprašanje ni mogel odgovoriti niti Kotnik, saj ni imel na voljo Drabosnjakovega izvirnika. Kljub temu pa Kotnik obravnava dobljeni prepis kot verodostojno inačico Drabosnjakovega prevoda. Ugotavlja, da je Drabosnjakov prevod nastal na podlagi nemške izdaje iz leta 1602, ki pa je bila v naslednjih desetletjih še nekajkrat ponatisnjena. Pri vsakem kasnejšem ponatisu so bili navedeni še novi podatki, predvsem so navajali letnice, kdaj se je Ahasver pojavil v določeni deželi ali mestu. To je Kotnik ugotovil ravno na osnovi primerjave zapisanih letnic v Drabosnjakovem prevodu in nemški literaturi o Ahasverju. Prepis Drabosnjakovega prevoda (Kotnik predpostavlja, da gre za verodostojen prepis) je vsebinsko razdeljen na tri dele, vendar vsak del pomeni celoto zase. Prvi del prepisa obsega pripoved škofa Paulusa, ki naj bi leta 1547 pri neki pridigi v Hamburgu srečal Ahasverja. Ahasver mu je pripovedoval predvsem o dogodkih v zvezi s Kristusom, o življenju apostolov in o svoji nesrečni usodi. V tem delu so omenjeni še nekateri drugi dostojanstveniki, ki so srečali Ahasverja. Da zveni vse še bolj prepričljivo, so navedene letnice, ko so se srečali z njim ali pa so ga videli v mestih in deželah, skozi katere je potoval. V drugem delu govori o dvanajstih judovskih rodovih, kjer verjetno hoče opozoriti, da zaradi svojega greha ne trpi samo Ahasver, pač pa je zaradi še drugih grehov obsojen na trpljenje ves “izraelski rod”, tako da je še sedaj “razkropljen po vsem

⁵⁴ *Ibid.*, str. 95–96.

⁵⁵ France Kotnik: *Drabosnjakov Ahasver, Dom in svet, 1922*, str. 391–405.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 403–404.

⁵⁷ Joža Lavrenčič: *Sholar iz Trente, Ep iz XVI. stoletja, Ljubljana, 1939.*

⁵⁸ *Ibid.*, str. 228.
Zahvaljujem se Ingi Brezigar Miklavčič, ki me je opozorila na ta zapis in mi poslala fotokopijo natisnjene pripovedi.

⁵⁹ To pripoved je povedal Milko Matičetov v diskusiji na posvetovanju vzhodnoalpskih narodopiscev – glej: *Alpes Orientales 3, Ljubljana, 1956, izšlo 1959, str. 188.*

⁶⁰ Dolenc Janez, Zlati Bogatin: *Tolminske povedke. Ljubljana, 1992, str. 149. (Zbirka Glasovi: knj. 4).*

⁶¹ F. Kotnik: *Ibid.*, str. 403.

⁶² J. Novak: *Glasnik, Celovec, 1859, št. 2, str. 23–24; tudi Kotnik, ibid., str. 402; isti: Storie I. Koroške narodne pripovedke in pravljice, Prevalje, 1924, str. 89–90. (Mohorjeva knjižnica 3).*

svetu”. Ahasver ali večni Jud pa je le prispodoba za te rodove oziroma za judovski narod.⁵⁶ Tretji del pa je predvsem moralni pouk kristjanom. Ahasverjeva življenjska zgodba se prepleta s citati iz svetopisemskih zgodb, ki govorijo o vlogi Jezusovega življenja na zemlji. Za drugi in tretji del je Kotnik prepričan, da sta nastala pod vplivom “različnih literarnih struj”, ki so bile značilne za 17. stoletje, na vsebinske variante pa je vplivala verjetno tudi srednjeveška mistika, praznoverje in pričakovanje konca sveta oziroma Antikristovega prihoda. Na to kaže že sam naslov (po Drabosnjakovem prevodu) prepisane pripovedi “Prerokovanje od tega Ebekshvstarja” – v podnaslovu pa je zapisano, da gre za prerokovanje večnega šuštarja (Ebekshvstar), ki živi že od tedaj, ko je Jezus na goro Kalvarijo nosil križ, navzoč pa je bil tudi pri njegovem križanju. Ker je bil hudoben, je bil obsojen na večno popotništvo, tako da še danes kot Ahasverus “vandra” po svetu.

Pripoved o Ahasverju kot “večnem šuštarju” je bila znana tudi na Kobariškem. Joža Lavrenčič⁵⁷ je zapisal pripoved, ki jo je slišal od svojega očeta, in jo objavil v Trentarskem sholarju. Ko je bil Ahasver drugič na Kobariškem, je povedal, da ko je prvič hodil po teh krajih, je bilo tu vse poraščeno z gozdom. Ko bo pa prišel naslednjič (tretjič), gozda ne bo več.⁵⁸ Podobna različica, ki izhaja iz bovškega izročila, se od prejšnje zapisane pripovedi razlikuje le po tem, da je natančneje časovno opredeljena. “Ko sem šel pred 500 leti zadnjič tod, je bil sam bovšk, ko pridem čez 500 let spet, bo spet sam bovšk.”⁵⁹ V novejšem zapisu povedke pa zvemo, da je bil večni šuštar sivolasi starček z dolgo brado, ki je delavcem pri Carnu v Rutih povedal, da ko bo tretjič prišel mimo, “bodo spet sami gozdovi in vse zapuščeno in zaraščeno”.⁶⁰

Iz primerjave navedenih zapisov lahko izluščimo tudi pomen prerokovanja, ki pa je za omenjeni območji različen. Ali lahko iz teh napovedi, kaj se bo zgodilo v prihodnosti, sklepamo o eni od Ahasverjevih nadnaravnih lastnosti? Podoben motiv preroške sposobnosti Ahasverja je znan tudi v okolici Beljaka in Roža. Ahasver je že dvakrat potoval od Beljaka v Rož. Ko bo pa šel še tretjič po tej poti, bo pa sodni dan.⁶¹

Za koroško območje pa so izpričane pripovedi o Ahasverju kot čevljarju, vendar so te bližje originalni nemški izdaji. V njih Ahasverja omenjajo izključno kot čevljarja (z lokalno obarvanim imenom Anže ali preprosto večni šuštar), ki Jezusu ni dovolil, da bi na njegovo hišo naslonil križ, zato je bil obsojen, da bo romal po svetu in do sodnega dne nosil svoj križ. Čeprav gre za isti motiv, pa se zapisana pripoved “Od večnega (šuštarja) čevljarja” v vsebinskem pogledu razlikuje.⁶² Govori o čevljarju Anžetu, ki je bil po naravi trdosrčen, toda nekoč je v gozdu rešil angela v človeški podobi. Ta mu je za

Foto Darja Zavišek

Judovsko pokopališče v Novi Gorici

plačilo obljubil, da mu bo izpolnil tri želje. Vsakokrat, ko je čevljar Anže uporabil angelov nasvet, je imel opravka s hudičem, ki ga je na koncu le premagal. Ko je že skoraj uničil tretjega hudiča, ga je ta prosil, naj ga izpusti, ker se ne bo prikazal za njim več noben hudič. Anže ga je pustil živeti. Ko pa je Anže umrl, ga niso hoteli sprejeti ne v nebesih ne v peklu. Tako je moral "po svetu hoditi od kraja do kraja in še hodi in to je večni šuštar".⁶³

Sporna pa se mi zdi ugotovitev Frana Ilešiča,⁶⁴ da motiv o večnem Judu lahko najdemo tudi v slovenski različici pripovedke o svetem Tomažu, ki je smrt zabil v sod, odkoder je ni izpustil dolgih sedem let. Ker pa "sedem let kopali niso enga groba",⁶⁵ je Bog poslal angela, da bi mu sporočil božjo voljo:

"Smrt izpusti! Strašna
vpije k meni tožba.
Kakšen je nasledek
tvojega zapora?
Bolj ko pred potopom
zemlja je hudobna;
kdo je, da bi mu bila
mar zapoved božja?
Tolovaji vsi so,
rod ves – ena zloba.
Ha je ura solnčna, doba zla ponočna:
Kaj se nam je bati, saj strahu ni groba!
Le poglej okoli,
kaka reva grozna!

⁶³ J. Novak, str. 24.

⁶⁴ Fran Ilešič, *Sitni prilozi, Zatvorena smrt (Vječni Žid)*, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 10, Zagreb, 1905, str. 7–8.

⁶⁵ *Ibid.*, str. 8.

⁶⁶ *Ibid.*, str. 7.

⁶⁷ Matija Valjavec, *Zaperta smrt*, Novice 1854, str. 208. *Poezije*, Ljubljana 1900, str. 82–83.

*Starci žitja trudni
prosijo umora,
slabi zavolj silnih
si želijo konca,
da nihče ne pride,
žal je družba božja;
le poglej okoli,
kaka reva grozna!”
In Tomaž spregleda,
reši smrt zapora;
mro življenja siti,
pojenjuje zloba.⁶⁶*

Ilešičeva primerjava slovenske različice pripovedke o smrti in svetem Tomažu z motivom o Ahasverju je napačna. Pripovedko, ki jo je leta 1854 objavil Valjavec v Novicah pod naslovom *Zaperta smrt*,⁶⁷ je leta 1905 Ilešič objavil z naslovom *Zatvorena smrt*, z dodatkom v oklepaju *Vječni žid*. Čeprav meni, da so za motiv v tej slovenski pripovedki uporabili “motiv o vječnom židu”, pa za to trditev ne navaja nobenega dokaza. Ilešič tudi ni navedel izvirnega Valjavčevega zapisa, pač pa je nekatere vrstice izpustil ali pa jih je le nekoliko spremenil. Da nima motiv smrti v tej pripovedki nobene povezave s pripovedjo o Ahasverju oziroma z motivom o večnem Judu, se lahko prepričamo iz zadnje Valjavčeve kitice (Ilešič jo je namreč izpustil), ki se glasi:

S pravlico to mati
Me je še otroka
Vračala od straha
Smerti in pa groba;
Vam pa jo prebira
Glasno struna moja,
In predmet podaja
Fantazii bogat.

V tej kitici Valjavec jasno pove, da gre za slovensko zgodbo, ki mu jo je pripovedovala babica, zato da ga ne bi bilo strah smrti in pokopališča. Če bi bila možna kakršna koli primerjava z motivom o večnem Judu, bi Valjavec to verjetno tudi zapisal. Pa tudi številni evropski raziskovalci motiva o Ahasverju ne navajajo, da bi motiv o večnem Judu v kasnejših obdobjih postal sinonim za smrt.

Za razmeroma poenostavljeno razmišljanje o razmerjih med stereotipi in predsodki na eni strani ter dediščino slovstvene folklore na drugi strani se nam tako kažejo tudi ovire, ki so bile med drugimi tudi vzrok za tako maloštevilčno judovsko

populacijo na slovenskem območju. Zanimljivo ni tudi dejstvo, ki obenem dovolj jasno ponazarja miselnost in značaj Slovencev nasploh, da so se na seji občinskega sveta mesta Ljubljane leta 1865, ko so obravnavali vprašanje dovoljenja za naselitev Judov v Ljubljani, sklicevali tudi na stare protijudovske privilegije, npr. Maksimilijanov privilegij iz leta 1515, ki jim po takratnem izgonu ni več dovoljeval naselitve.⁶⁸ Seveda se nam tu takoj zastavi nesmiselnost tega, saj stari privilegiji in drugi zakonski predpisi niso bili več v skladu s takratno državno ureditvijo in pravnimi uredbami. Torej so se nasprotovanja Judom in nenaklonjenost do njih izražala v vseh dobah in na razne načine.

⁶⁸ Vlado Valenčič: *Židje v preteklosti Ljubljane, Ljubljana, 1992, str. 55, 78.*

MIHAELA HUDELJA je diplomirana etnologinja in sociologinja, zaposlena kot dokumentalistka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. Več let se že ukvarja s proučevanjem judovske kulture.

LITERATURA:

- DOLINAR, France M. (ur.) (1991): **2000 let krščanstva**, Ljubljana.
Ahasver vezhni popotnik, Pravljiza, Ljubljana, 1861.
Alpes Orientales, 3. Ljubljana 1956 (izšlo 1959).
- HELMUT, Andics (1988): **Die Juden in Wien**, Wien.
- JOSIP, Apih (1886): **Židovstvo, Letopis matice slovenske za leto 1886**, Ljubljana.
- CHAIM, Bermant (1979): **The Jews**, London.
Dictionary of Folklore Mythology and Legend (1949): zv. I, New York.
- DOLENC, Janez (1992): **Zlati Bogatin, Tolminske povedke**, Zbirka Glasovi, knj. 4, Ljubljana.
Encyclopedia Judaica (1971): zv. 16, Jerusalem.
Encyclopedia of Jewish History (1986): Oxford, New York.
Encyklopädie des Märchens (1984): **Handwörterbuch zur historischen und vergleichendem Erzählforschung**, zv. 4, Berlin, New York.
- ILEŠIČ, Fran (1905): **Sitni prilozi, Zatvorena smrt (Vječni žid)**, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 10, Zagreb.
- KOTNIK, France (1922): **Drabosnjakov Ahasver**, Dom in svet.
- KOTNIK, France (1924): **Storije I. Koroške narodne pripovedke in pravljice**, Mohorjeva knjižnica 3, Prevalje.
- LAVRENČIČ, Joža (1939): **Sholar iz Trente**, Ep iz XVI. stoletja, Ljubljana.
- LUKIĆ, D. Radomir (1974): **Funkcionalističko gledište o društvenom osnovu morala**, v: Sociologija XVI (2) 1974, Beograd.
- NOVAK, J. (1859): **Glasnik**, Celovec, št. 2, str. 23–24.
- PODGORJANSKI, J. K. (1906): **Judje na Kranjskem**, Zbornik znanstvenih in poučnih spisov, Slovenska Matica, Ljubljana.
- ROBINSON, H. S., WILSON, K. (1976): **Mitovi i legende svih naroda**, Beograd.
- ROHRBACHER, Stephan, SCHMIDT, Michael (1991): **Judenbilder: Antijüdischer Myten und antisemitischer Vorurteile**, Hamburg.
- ROSE, I. Peter (1974): **They and We**, Racial and Ethnic relations in the United States, New York.

- SIMPSON, Jacqueline (1988): *European Mythology*, New York.
- ŠČEPANOVIČ, Ratko (1982): *Proučevanje nacionalne identitete*, v: *Sociološki preseki slovenske družbe*, Ljubljana.
- ŠIMONOV, T. (1922): *Ahasverus, večni Jud*, Rimski katolik, Gorica.
- ŠMITEK, Zmago (1988): *Poti do obzorja*, Ljubljana.
- ŠTEPEC, Marko (1990): *Nekateri opisi človeški stranpoti na prelomu 19. v 20. stoletje* v: *Katja Vodopivec s sodelavci: Postava in hudodelstvo*, Ljubljana.
- TRSTENJAK, Anton (1994): *Človek simbolično bitje*, Ljubljana.
- TUDMAN, Franjo (1989): *Bespuča povijesne zbiljnosti, Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb.
- ULE, Mirjana (1985): *Žid in ženska kot simbola potisnjene univerzalnosti*, v: *Problemi 1*, Ljubljana.
- VALENČIČ, Vlado (1992): *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana.
- VALJAVEC, Matija (1900): *Poezije*, Ljubljana.
- VALVASOR, Janez Vajkard (1977): *Slava vojvodine Kranjske*, XI. knjiga. Ljubljana.
- VRCAN, Srdan (1974): *Religija kao oblik tradicionalne svijesti*, v: *Sociologija XVI (2)*, Beograd.